

مطلق العنان اقتدار کے تحت محمد و نہی مناصب

اولین تجربہ — خلافت عباسیہ میں

از جناب نعیم صدیقی صاحب

(۳)

دور عباسیہ میں قاضی القضاۃ کے ہاتھ میں صرف دیوانی اور فوجداری عدالتیں ہی نہ تھیں، بلکہ محکمہ اوقاف، محکمہ وصایا، پولیس، شکایات، قصاص، احتساب، دار الضرب (مکمل)، اور بیت المال کے شعبے بھی آہستہ آہستہ اس کے تحت آ گئے۔ ۱۔

بعد کے ادوار اور دوسری سلطنتوں میں بھی عدلیہ کے ہاتھ میں فصل خصوصیات کے علاوہ مختلف ذمہ داریاں دی جاتی رہیں۔ مثلاً آل بویہ کے قاضی القضاۃ، ابو احمد بن حسین بن موسیٰ علوی کے ذمے معاملات، قضا کے علاوہ جج، مظالم، نقابت طالبین کے فرائض بھی تھے۔ السبکی کے بقول قاضی تاج الدین کے گرد ۱۵۰ قسم کے مناسب جلیلہ جمع تھے جس میں قضا کے علاوہ قیدیوں اور قید خانوں کی دیکھ بھال، تدریس، خطابت اور امامت جامع وغیرہ بھی شامل تھے۔ مصر کی فاطمی حکومت کے عہد میں داعی الدعاۃ (جو قاضی القضاۃ بھی تھا) کے فرائض میں قضاء کے علاوہ متعدد ذمہ داریاں داخل تھیں۔ وہ قانون اور مذہبی عقائد کے متعلق استفسارات کے جواب دیتا تھا، قرآن کے مشکل مقامات کی تشریح کرتا تھا، دارالعلم (جس میں یونیورسٹی، لائبریری، ریکارڈ آفس، اور دارالامان کے شعبے جمع تھے) کی صدارت کرتا تھا، ایوان کبیر میں اہل ایمان مردوں کی مجلس کے

۱۔ مسلمانوں کا نظم حکومت (عربی سے ترجمہ) از پروفیسر حسن ابراہیم حسن - ص ۳۱۷

۲۔ تاریخ الخلفاء - علامہ سیوطی ص ۲۷۴ مسلمانوں کا نظم حکومت (عربی سے ترجمہ) از پروفیسر حسن ابراہیم حسن ص ۳۳۲

۳۔ تاریخ القضاء فی الاسلام - از محمد بن محمود بن عرویس مصری - ص ۱۰۶ -

درمیان سند تبلیغ پڑھ بیٹھا اور عورتوں کی مجلس الداعی میں شمولیت کرتا۔ قاضی ابوالعباس (سنی) کو ناطی دور میں عدالت کے علاوہ دارالضرب کی نگرانی، معیارات و اقدان کی دیکھ بھال، معاملات میراث کی سربراہی، اور نماز اور جامع مسجد کے انتظامات تفویض کئے گئے تھے۔ ایران کے صفوی دور میں اگرچہ قضاء کا دائرہ کار محدود کر دیا گیا تھا تاہم عدالتی ذمہ داریوں کے علاوہ قرض، میراث، معاملات بیع و شری، اور نکاح و طلاق کے معاملات تاضیوں ہی کے ہاتھ میں تھے۔ مصری قضاء کے سپرد عدیت ہلال کا فریضہ بھی کیا گیا۔

۲۔ قاضی القضاۃ کا منصب قائم ہونے سے ایک عظیم تبدیلی محکمہ عدلیہ میں یہ واقع ہوئی کہ اس سے پہلے تاضیوں کے تقرر و برطرفی کا اختیار سلطان کے تحت گورنروں کو حاصل تھا۔ لیکن اب یہ اختیار قاضی القضاۃ کے ہاتھ میں چلا گیا۔ قاضی کی تقرری با برطرفی، ان کے کام کی نگرانی اور عوام سے ان کے تعلقات کی دیکھ بھال کی ساری ذمہ داریاں قاضی القضاۃ کے تحت چلی گئیں۔ اس پہلو سے گویا قاضی القضاۃ کا مرتبہ موجودہ دور کے چیف جسٹس کا سا تھا۔ مثلاً امام ابو یوسف کا مرتبہ تھا کہ عراق، خراسان، شام اور مصر کے شہروں میں امام کے مشورے کے بغیر کسی کا تقرر نہیں ہو سکتا تھا۔ یہی حیثیت اندلس میں بہ عہد الحکم المرطی (۱۸۰ھ) یحییٰ بن یحییٰ کثیر اندلسی کو حاصل تھی، اگرچہ انہوں نے منصب

۱۔ خطہ مقریزی۔ ص ۳۹۱، ۴۵۸، ۴۷۸۔ BY: P: ۲۶۲ — THE SOCIAL STRUCTURE OF ISLAM

۲۔ مسلمانوں کا نظم و حکومت (عربی سے ترجمہ)۔ از پروفیسر حسن ابراہیم حسن۔ ص ۳۳۰۔

۳۔ ۲۶۵ — BY: P: ۲۶۲ — THE SOCIAL STRUCTURE OF ISLAM

۴۔ تاریخ القضاۃ فی الاسلام — از محمد بن محمود بن عرفوس مصری۔ ص ۸۴۔

۵۔ تاریخ القضاۃ فی الاسلام — از محمد بن محمود بن عرفوس مصری۔ ص ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱

تضا قبول نہیں کیا اور اعزازی حیثیت سے خدمت انجام دی۔ ان کی مرضی ہی سے اندلس کے عمال کا تقرر ہوتا تھا۔ ان کو عاتق اندلس کے لقب سے یاد کیا جاتا تھا۔

۳:- قاضی القضاۃ صرف قاضی اعلیٰ، اور چیف جسٹس ہی نہیں تھا بلکہ وہ وزیر انصاف کا مقام بھی رکھتا تھا۔ چند رئیس ملاحظہ ہوں:-

”محکمہ عدلیہ کی مطلق العنان وزارت تاحضیٰ ابوالیوسف کے حوالے کی گئی تھی۔“ — بالآخر حکومت نے اپنے شعبہ عدلیہ و انصاف کو بالکل اہل علم کے سپرد کر دیا۔“

— ”عباسیوں نے اپنے عہد میں قاضی القضاۃ کا منصب قائم کیا جو عہد جدید کے وزیر عدل و انصاف کے ہم پلہ تھا۔“ قاضی یحییٰ بن اکثم ماموں کے زمانے میں اس کے قاضی القضاۃ اور وزیر بنے۔“ سلطنت ماموں میں یحییٰ بن اکثم کو وہی رتبہ حاصل ہوا جو ہارون الرشید کے دور میں امام ابو یوسف کو حاصل تھا۔ بلکہ یحییٰ رتبہ وزارت پر فائز ہوئے جیسے کہ اکثر مؤرخین نے بیان کیا ہے۔“ اسی طرح احمد بن ابی دؤاد کے متعلق کثیر روایات ہیں۔ مثلاً: ”معتصم اس کے مشورے کے بغیر کوئی اقدام نہ کرتا تھا۔“

۱۔ تاریخ القضاء فی الاسلام۔ از محمد بن محمود بن عرفوس مصری۔ ص ۹۷۔

۴ امام ابو حنیفہ کی سیاسی زندگی - از مولیٰ نعمانہ طرہ احسن گیلانی۔ ص (۲) حوالہ مقرنی، دہلی، عبدالباقی

• مناقب موفّق حج ۲، ص ۲۲۵ - •

۳۔ امام ابو حنیفہ کی سیاسی زندگی — از مولینا مناظر احسن گیلانی ص ۳۸۲۔

۴۷ مسلمانوں کا نظمِ مملکت (عربی سے ترجمہ)۔ از پروفیسر حسن ابراہیم حسن ص ۳۱۷۔

۹۸- تاریخ القضاء فی الاسلام - از محمد بن محمود بن عروس - ص ۹۸ -

١٣٢ ص " " " " "

کے تاریخ طبری - ج ۷، واقعات ۳۱۸ھ، ص ۲۱۰ • تاریخ القضاء فی الاسلام - از محمد بن محمود

بن عرفوس - ص ۱۸۳، ۱۸۴ -

کہ قانون کی تقسیم کر دی گئی اور سیاسی و دینی معاملات اسلامی عدلیہ کے قاضیوں کے ہاتھ سے نکال لیے گئے، یہاں تک بالآخر ان کے پاس صرف نکاح و طلاق اور وراثت و وصایا جیسے معاملات رہ گئے جنہیں آج کل کی اصطلاح میں پرسنل لاء کے زیر عنوان رکھا جاتا ہے۔

عمار و فقہاء اور مناصبِ قضا و موروثی بادشاہت کے مطلق العنان اقتدار میں دو ہی گوشے ایسے تھے جن کی وجہ سے معاشرہ کی اسلامیّت برقرار تھی۔ ایک تو مساجد میں اقامتِ صلوٰۃ، جمعہ و عیدین، حج و زکوٰۃ اور مواعظ و درس کا سلسلہ اور دوسرا اسلامی عدلیہ۔ اجتماعی ادارے کی حیثیت سے بہت بڑی اہمیت مؤخر الذکر کو حاصل تھی۔ انہی چیزوں کے بل پر حکومت کی اسلامیّت کا بھرم قائم تھا۔ خصوصاً عباسی حکمران اس بھرم کو قائم رکھنے کے لیے کوشاں رہتے تھے۔ صاف تر لفظوں میں بات یہ تھی کہ عباسی فرمانروا اپنے تمام اعمال و افعال کو مذہبی رنگ میں پیش کرنا چاہتے تھے۔ خلفائے عباسیہ کا حال یہ تھا کہ ”فقد صبغوا دینہ ظاہرہ و نظرا لیہم کأنہم حماتہ الاسلام“ یعنی وہ ظاہری مذہبیت کے رنگ میں رنگے ہوئے تھے اور ان کے متعلق سمجھا جاتا تھا کہ گویا وہ بڑے حامیانِ اسلام ہیں۔ اسی جذبے سے وہ وقتاً فوقتاً تبلیغِ اسلام اور ملاحدہ و زنادقہ کی سرکوبی کی جہات چلاتے تھے جن کا عملی نتیجہ ”يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا“ کی شکل میں نکلتا رہا۔ اسی بنا پر سیاسی قوت کھودینے پر بھی ان کا روحانی اثر قائم رہتا۔ ایک مثال لیجئے: سلطان عضد الدولہ کے دور میں (۳۶۷ھ تا ۳۷۲ھ) اگرچہ سارا اقتدار سلطان کے ہاتھ میں تھا اور طالع بالحد کی خلافت بالکل برائے نام تھی۔ مگر عوام پر اس کی اسلامیّت کا سکھ چل رہا تھا۔

۱۔ مسلمانوں کا نظم مملکت (عربی سے ترجمہ)۔ از پروفیسر حسن ابراہیم حسن۔ ص ۳۱۵

۲۔ مفتی الاسلام — از ڈاکٹر احمد امین مصری۔ ج ۱، ص ۳۷۴۔

— " " " " " " 9th

— " " " " " " 22

۵۔ مسلمانوں کا نظم و ملکت (عربی سے ترجمہ) — اد پروفیسر حسن ابراہیم حسن - ص ۹۰ -

حکومت کے دستور یا سیاسی میں تو مصلحت اور حالات کے تقاضوں کے تحت تبدیلی کر لی گئی تھی مگر اسلامی قانون کا تلامذہ اتارنے کا تصور بھی نہیں کیا جاسکتا تھا، کیونکہ اسلامی قانون کے ترک کے معنی اسلام سے کلی بغاوت سے کم نہ ہوتے۔ اس بغاوت کے لیے اس عہد کا کوئی ادنیٰ سے ادنیٰ مسلمان بھی تیار نہ ہوتا، کجا کہ فرماں روا۔ درحقیقت اگر باب حکومت اسلام کی بہت سی حدود توڑتے ضرور تھے مگر کوئی بھی بالارادہ مکمل بغاوت کرنے کے لیے تیار نہ تھا اور وہ لوگ اپنے مسلمان ہونے کی نفی کسی حال میں نہ کر سکتے تھے۔ پھر معاشرہ اسلامی قانون ہی کے بندھن سے بندھا ہوا تھا۔ اس بندھن کو کھولنا تو درکنار، خدا سا ڈھبلا کر دینے کا نتیجہ اس کے سوا کچھ نہ ہوتا کہ ساری ترتیب ختم ہو جاتی اور پھر انتشار کے عالم میں خود حکومت کا تخت کسی طرح ٹک ہی نہ سکتا۔ لیکن اسلامی عدلیہ کے ذریعے قانون شریعت کا اجرا و نفاذ بغیر اس کے ممکن نہ تھا کہ مستند اور عوام کے معتمد علیہ علماء و فقہاء اس کے مناصب پر آئیں۔ قاضی عاقل جیسے لوگ عدلیہ کو چلاتے تو نہ صرف قانون شریعت مذاق بن جاتا بلکہ عدلیہ کی ساکھ ہی یکسر ماری جاتی اور اس صورت میں حکمرانوں کے متعلق بھی یہ تصور عام ہو جاتا کہ یہ لوگ نااہل لوگوں کے ہاتھوں میں اسلامی قانون کو کھلونا بنانا کہ بالآخر اس کا قلع قمع کرنا چاہتے ہیں۔ جس حکومت کو کسی شعبے میں اہل افراد حاصل نہ ہو سکیں اور کام نااہلوں کو سونپا جائے، عوام کی نگاہوں میں اس کا کوئی وزن نہیں رہتا۔ سو پہلے اموی حکمرانوں نے اور ان کے بعد عباسی فرمانرواؤں نے اس امر کے لیے بڑی کوششیں کیں کہ مستند اہل علم، شہرت یافتہ اور ہائے فقہاء اور جمہور کی مذہبی قیادت کرنے والے ائمہ قضا کے مناصب قبول کریں۔

سب سے پہلے اس معاملے میں یزید کے دور میں حکومت کی توجہ منحطف ہوئی۔ یزید نے اپنے دامن پر امام حسینؑ کی تحریک کو کچل کر جو امٹ دھبہ لگا لیا تھا، اس کی وجہ سے اقتدار اور علم کے درمیان خلیج حائل ہو گئی تھی۔ حکومت علمائے حق کے تعاون سے محروم ہو گئی۔ ممتاز اہل علم کا حکومت سے باہر رہنا جہاں اسے عوام کی نگاہوں میں بے وزن بناتا تھا وہاں یہ

اندیشہ بھی تھا کہ علماء صنف اختلاف میں رہ کر سیاسی خطرہ بنتے رہیں گے۔ پس جب کو فرجیہ سازشی مرکز میں ابن ہبیرہ کو گورنر مقرر کیا گیا تو اسی وقت یہ پالیسی طے پائی کہ حکومت کو مضبوط بنانے کے لیے دینی شخصیتوں کو اس میں شریک کیا جائے۔ اسی پالیسی کے تحت فقہائے عراق میں سے قاضی ابن ابی یعلیٰ، ابن شبرہ، داؤد بن ہند وغیرہم کو قضا کے عہدے سونپے گئے، اور اسی پالیسی کے تحت حضرت امام ابو حنیفہ کو ہاتھ میں لینے کے لیے بڑے جتن کئے گئے، حتیٰ کہ کوڑا حرکت میں آ گیا۔ یہی پالیسی عباسی دور میں بھی برقرار رہی۔ عباسی دور میں اس پالیسی کا دوسرا جزو یہ بھی تھا کہ لیا گیا کہ جو دینی شخصیتیں کسی طرح بھی مناصب کے دامن میں نہ آئیں، ان کو عطایا سے نوازنے کی کوششیں کی جائیں۔ بلکہ بسا اوقات ایک ہاتھ سے کوڑے برسائے کے بعد دوسرے ہاتھ سے انہیں برساتی باتیں۔ تیغِ جفا کے رخم لگا کر پھر خود ہی سیم و زر کا مرہم عطار کھا جاتا۔ عباسیوں نے تو امام ابو حنیفہ اور امام مالک کے انقلابی رجحانات کا چشم خود مشاہدہ کر لیا تھا، اور بڑے جاری سیاسی اندیشہ ان کے سامنے تھے۔ اس لیے وہ علماء کو مناصب کے سنہری پتھرے میں لینے کے لیے بہت سرگرم رہے۔ ان کے سامنے حسب ذیل مقاصد تھے:-

۱۔ عدلیہ اور قانونی نظام بخیر و خوبی چلتا رہے اور اس کا رنگ مذہبیت عوام کی نگاہوں میں اعتماد حاصل کر سکے۔

۲۔ ممتاز اور مقبول عام علماء کو حکومت کی صفوں میں پاکر جمہور مطمئن رہیں کہ سب اچھا ہے۔
۳۔ علماء دائرۃ اقتدار سے باہر رہ کر اپنے اثر کو سیاسی انقلابات کے لیے استعمال نہ کر سکیں
۴۔ ملازمتوں اور دنیوی اعزازات و مفاد کے قلاوے ان میں یہ سکت نہ رہنے دیں کہ وہ حکومت کے لیے حزب اختلاف ثابت ہوں۔

لیکن علمائے حق دل بیدار اور چشم بینا کی دولت سے بہرہ مند تھے، وہ خوب سمجھتے تھے کہ ان کے سامنے کیسا دامن چھ رہا ہے اور اس دامن میں کیا دانہ گرایا جا رہا ہے۔ وہ اقتدار کے مقابلے

پراپنے آزادانہ موقف کو بچانے کے لیے مضبوطی سے کھڑے ہو گئے اور نہ صرف انہوں نے فقر و فاقہ کی بیٹیوں میں یتیم اور دنیوی اعزازات، معاشرتی ترقیات اور معیشت کے کھلم کھلا لئے ہوئے خزانِ یتیم سے محروم رہنا اپنے لیے پسند کیا، بلکہ قید و بند اور تازیانوں کو لبیک کہا۔ ائمہ اکابر ہی نہیں اکثر فقہاء اور علمائے قانون نے مناصب سے گریز کی راہ اختیار کی، بلکہ ان کے طفیل ملت کے علماء کی مستقل روایت یہ بن گئی کہ مطلق العنان اقتدار کے تحت وہ سرکاری مناصب پر جانے سے باز رہیں اور ہمیشہ ایسے ہی عزیمت مند رہیں کہ جہور مسلمانوں کی نگاہوں میں قدر و قیمت حاصل ہوئی علماء کی اس پالیسی کا عظیم ترین فائدہ یہ ہوا کہ سلطنتِ علم سیاسی فرمانرواؤں کے تصرف سے آزاد رہی اور قرآن کی ہدایت اور نبی کی حکمت بے آمیز شکل میں آگے منتقل ہو سکی۔ ورنہ اگر خدا نخواستہ علماء نے علم دین کو اقتدار کے خزاں پر چڑھ جانے دیا ہوتا تو نہ جانے پھیل چھلا کر اس کی کیا گت بنتی اور آج اسکی اصل حقیقت کو پانا ممکن بھی ہوتا یا نہیں۔ دوسری ساری آزادیوں لٹ جانے پر ان حضرات کے دم سے آزاد ہی علم محفوظ رہ گئی۔ سرکاری مناصب اور عطایا سے پرہیز کے وجہ سے اب حق کے سامنے حسب ذیل نظر۔

۱۔ علمائے حق کو حضور سرورِ عالم صلی اللہ علیہ وسلم کی بارگاہ سے جو اساسی جذبہ ملا تھا وہ یہ تھا کہ علم دین دنیا کا نہ اور دنیا بنانے کا آلہ نہیں ہے۔ راست باندا ائمہ و فقہاء میں ہمیشہ یہ روح کار فرما رہی کہ وہ علم کی مسند پر در ثنائے انبیاء بن کر بیٹھیں تو دنیوی مفاد کی ہوس سے پاک ہو کر پیش ان کے سامنے حضور کے بہت سے ارشادات تھے جن میں سے چند یہ ہیں۔

حضور نے فرمایا:-

”علم (علم دین) جس کے ذریعے اللہ کی خوشنودی حاصل کی جاتی ہے، اسے اگر کسی شخص نے مجرد اس مقصد سے سیکھا کہ اس کے ذریعے دنیوی مفاد حاصل کرے تو وہ جنت کی خوشبو بھی نہ پائے گا۔“

لے حدیث ابو ہریرہؓ — (احمد، ابوداؤد، ابن ماجہ)

حضور نے فرمایا:-

”وہ شخص کہ جسکو اس سال میں موت آئے کہ وہ یہ مقصد سامنے رکھ کر حصولِ علم میں لگا ہو کہ اس کے ذریعے احیائے اسلام کرے گا، جنت میں اس کے اور انبیاء کے درمیان صرف ایک درجے کا فرق ہوگا۔“

حضور نے فرمایا:-

”اس علم (یعنی علمِ دین) کو ہر نسل کے کچھ راست باز لوگ حاصل کریں گے اور اس کو خالیوں کی تحریفات، باطل پسندوں کی افتراء پر دانیوں اور جاہلوں کی تاویلات سے بچا کر الگ کریں گے۔“

یتھاعلم الحق کا اصولی نقطہ نظر جس کی وجہ سے انہوں نے علم کی آزاد سلطنت بالکل الگ قائم کی اور بڑے سے بڑے دنیوی مفاد نے اگر ان کے دروازے پر آکر بھی دستک دی تو ان کے غنائے اسے دھتکار دیا۔ ان کو یہ پسند نہ تھا کہ وہ دین کی عظیم ترین خدمت میں حرص کی آلائش آنے دیں۔

۱۲۔ دوسری چیز جو ان کے سینوں میں ہاگزین تھی وہ منصبِ طلبی کے خلاف ایک اصولی جذبہِ اجتناب تھا۔ اسلام کا نظام چلانے کے لیے اگرچہ مناصب کا وجود بھی ناگزیر ہے اور ان مناصب پر بہترین افراد کا آنا بھی ضروری ہے اور اس معاملے میں حد سے بڑھا ہوا بے جا تقشف بھی ناپسندیدہ ہے، لیکن سچے اسلامی معاشرہ میں مناصب کی ہوس کا پایا جانا اور ان کو مقصود بنا کر ان کی طرف پکنا اور مختلف لوگوں کا ان کے لیے مسابقت کرنا بھی روا نہیں ہے۔ افراد کا کام نہیں کہ وہ مناصب کے دھپے ہوں، بلکہ چاہئے کہ مناصب اپنے لیے موزوں افراد کے پیچھے ہا کہ دامن گیر ہوں کہ تمہاری خدمات کی ضرورت ہے۔ اس سلسلے میں حضور کی جو تعلیم

۱۔ روایت حسن — (دارمی)

۲۔ روایت ابراہیم بن عبد الرحمن — (بیہقی)

علمائے حق کے سامنے تھی اس میں سے چند کلمات مندرجہ ذیل ہیں:-
حضورؐ نے فرمایا:-

”اے تدیم خطب راوی حدیث حضرت مقدم بن معدیکرب سے ہے اگر تمہیں اس سال میں موت آئے کہ تم نہ تو امیر بنے ہو، نہ محرم (سیکرٹری) اور نہ سرپنچ (چوہدری) یا نمبردار وغیرہ (تو تم فلاح پا گئے۔“
حضورؐ نے فرمایا:-

”میں آدمیوں پر امیر کا کیا سردار بننے والا کوئی شخص بھی ایسا نہیں جو قیامت کے دن اس سال میں نہ لایا جائے کہ اس کے گلے میں طوق پڑا ہو۔ یہاں تک کہ یا تو اس کا عدل اس طوق سے نجات دلائے یا اس کا ہمداسے ہلاکت میں ڈال دے۔“
قضا کے منصب کے متعلق خصوصیت سے جو احتیاط دیئے گئے تھے وہ بھی اہل علم کے سامنے تھے ملاحظہ ہوں:-

حضورؐ نے فرمایا:-

”جس شخص کو لوگوں کے درمیان قاضی مقرر کیا گیا، وہ گویا چھری کے بغیر ذبح ہوا۔“
حضورؐ نے فرمایا:-

”قاضی ایسا تو تم قیامت کے دن یہ حسرت کرتے ہوئے دیکھو گے کہ کاش کہ اس نے دو شخصوں کے درمیان ایک کھجور کی نزل کا فیصلہ بھی قطعاً نہ کیا ہوتا۔“

۳۔- قیصر معاملہ علمائے حق کے سامنے فاسد حکومت اور فاسق حکمرانوں سے تعاون کرنے

۱۔ روایت مقدم بن معدیکرب — (البوداؤد)

۲۔ روایت ابو ہریرہؓ — (دارمی)

۳۔ ” — (احمد، ترمذی، البوداؤد، ابن ماجہ)

۴۔ روایت ام المومنین عائشہؓ — (احمد)

کا تھا۔ اس سلسلے میں حضور صلی اللہ علیہ وسلم کے انتباہی ارشادات بہت ہی واضح اور سخت تھے مثلاً:-

حضور نے (ان امراء کا ذکر کرتے ہوئے جو بعد میں اُنیں گے اور اچھے اور بُرے کام ملے جلے کریں گے) فرمایا:-

”جستہ نگوں سے بیزاری کا رویہ اختیار کیا وہ نجات پاگیا، جس نے ان کو ٹوکا وہ سلامت رہا، لیکن جو ان سے راضی ہوا اور ان کے پیچھے چل پڑا..... (وہ نجات اور سلامتی سے محروم رہا)۔“

حضور نے (بعد میں آنے والے ان ناخلف لوگوں کے متعلق جو کہیں گے وہ کچھ جس پر عمل نہ کریں گے، اور عمل کریں گے وہ کچھ جس کا ان کو حکم نہیں دیا گیا) فرمایا:-

”جس نے مجھے خلاف ہاتھ سے جہاد کیا۔ وہ صاحب ایمان ہے، اور (دوسرے درجے پر) جس نے ان کے خلاف زبان سے جہاد کیا وہ صاحب ایمان ہے، اور (تیسرے درجے پر) جس نے ان کے خلاف دل سے جہاد کیا وہ صاحب ایمان ہے۔ اس سے نیچے اتر کر رتی بھر ایمان بھی نہیں رہ سکتا۔“

حضور نے فرمایا:-

”جو شخص کسی ظالم قوت یا شخص یا ادارے کے ساتھ معاون بن کر اپلاتا کہ اس کے ہاتھ مضبوط کرے، دراصل اس کا لیکر وہ جانتا ہو کہ وہ ظالم ہے تو وہ اسلام سے باہر ہو گیا۔“

حضور نے فرمایا:-

جس شخص کے کسی صاحب بدعت (یعنی دین حق اور نظام اسلامی میں نئے نئے شگوفے پھوٹنے والے) کی عزت افزائی کی تو اس نے اسلام کی عمارت ڈھادینے میں تعاون کیا۔

۱۔ روایت ام المومنین ام سلمہ (مسلم) ۲۔ روایت ابن مسعود (مسلم)
۳۔ روایت ادس بن شریہیل (بیہقی) ۴۔ روایت ابراہیم بن یسیر (بیہقی)

— حضور نے فرمایا: —

”جو شخص فرمانروا یا حکومت (تکب بہنچا) — (اور دوسری روایت کے بموجب) جو شخص فرماں روا (یا حکومت) کے ساتھ وابستہ ہوا وہ نشہ میں پڑ گیا۔ اور فرمانروا (یا حکومت) کے قُرب میں اضافہ ہونے سے بندے کو سوائے اس کے کچھ حاصل نہیں ہوتا کہ اللہ سے اتنی ہی دوری بڑھ جاتی ہے۔“

حضور نے اپنی تعلیمات میں بعد کی فاسد حکومتوں کے دور میں آنے والے ایسے علماء کو بھی پیشگی انتباہ دے دیا جو بظاہر بڑے اچھے ارادوں اور منصوبوں کے ساتھ حکومت اور درباروں سے وابستگی اختیار کرنا چاہیں۔ مثلاً، —

— حضور نے فرمایا: —

”میری امت کچھ لوگ دین میں علم و فہم حاصل کریں گے اور قرآن پڑھیں گے۔ پھر وہ کہیں گے کہ ہم حکام کے پاس جاتے ہیں تاکہ ہم ان کے ہاں سے دنیوی مفاد حاصل کریں اور اپنے دین کو ان سے بچالائیں۔ لیکن ایسا ہوگا نہیں، جیسے کہ خادوار درخت سے کاٹوں کے سوا کچھ حاصل نہیں ہوتا۔“

— حضور نے فرمایا: —

”اگر ایسا ہو کہ اصل علم علم کی حفاظت کریں اور اسے صحیح مستحقین تک پہنچائیں۔ (اس کے طالب اور اس پر عمل کرنے والے!) تو وہ اپنے زمانے کے لوگوں کے سردار ٹھہریں، لیکن وہ اسے ارباب دنیا کے سامنے پیش کریں گے تاکہ اس کے عوض میں ان کے ہاں سے دنیوی مفاد حاصل کریں، سو وہ ان کی نگاہوں میں نہیں ہو کے رہ جائیں گے۔“

۱۔ روایت مقدم بن معدی کرب — (ابو داؤد)

۲۔ روایت ابن عباس — (ابن ماجہ)

فاسد حکومت سے تعاون کرنے میں علماء کو جو انکار تھا وہ انہی تعلیمات کے سبب سے تھا۔ علمائے حق نے حکومت کی پالیسی کے بالمقابل مناصب سے اجتناب کا کڑا رویہ اختیار کیا۔ جیسے کہ ایک بصیرت مند معاصر نے لکھا ہے کہ: "فان العلماء علی ما یظہر کانوا یجتنبون عن ان یتولوا عملاً فی حکومت لا یحبونہا لئلا یکون تأییداً لھا یعنی جس حکومت کو وہ غلط اور ناپسندیدہ سمجھتے تھے اس کے مناصب پر آنے سے ان کو اس لیے پرہیز تھا کہ اس طرح اس حکومت کو ان کی تائید حاصل ہو جائے گی۔ اسی اصولی رویے کے مطابق امام ابو حنیفہ نے یہ فرمایا تھا کہ اگر یزید کہے کہ مسجدوں کے دروازے گن دو تو یہ بھی مجھ کو گوارا نہیں، کیونکہ وہ کسی مسلمان کے قتل کا فرمان لکھے اور میں اس پر دستخط کروں گا۔"

۴:- چوتھا امر یہ بھی علمائے حق کے سامنے تھا کہ اموی دور میں ذرا کم، مگر عباسی دور میں بہت صریح طور پر حکومت حدیث میں مداخلت کرتی تھی اور علماء حق اس طرح آلہ کار بننے پر تیار نہ تھے۔ تاریخ اس حقیقت کو ثابت کرتی ہے کہ:-

"اس دور میں عدالت کا محکمہ سیاسی اثر سے آزاد نہ تھا، اس لیے ارباب زہد و ورع، اہل علم اس منصب کو قبول کرنے سے گریز کرتے تھے۔"

مزید ملاحظہ ہو:-

"عباسی عہد کے قاضی خلیفہ کے اثر و اقتدار سے آزاد نہ تھے۔ بات یہ تھی کہ عباسی فرماں روا اپنے تمام اعمال و افعال کو مذہبی رنگ میں پیش کرنا چاہتے تھے، اس غرض کے لیے وہ قاضیوں کو اپنا آلہ کار بناتے تھے اور قاضی کے انتخاب میں اس کا لحاظ رہتا تھا کہ وہ ان کے رجحانات اور خواہشات سے انحراف تو نہیں کرے گا۔"

۱۔ تاریخ القضاء فی الاسلام۔ از محمد بن محمود بن عرویس مصری۔ ص ۲، ۳، ۷

۲۔ حقوق البھان۔ باب ۲۱۔

۳۔ مسلمانوں کا نظم ملکوت (عربی سے اردو)۔ از پروفیسر حسن ابراہیم حسن۔ ص ۳۱۹

اس کا اثر تھا کہ بہت سے فقہاء قضا کے منصب سے دامن بچاتے تھے۔ انہیں احساس تھا کہ شریعت اسلامی، ان کے فرائض منصبی اور ضمیر کے خلاف فتوے دینے پر ان کو آمادہ کیا جائے گا۔“

اس معاملے میں ہندو جبالا احادیث ان کے سامنے تھیں اور حضور کا یہ ارشاد مبارک بھی ان کے پیش نظر تھا کہ:۔

حضور نے (امارة السفہاء کے دور کے متعلق) فرمایا:۔

”جو لوگ انکے ہاں گھسے، اور ان کے جھوٹ کو انہوں نے سچائی کا جامہ پہنایا اور ان کے ظلم میں ان کی اعانت کی تو ایسے لوگوں کا مجھ سے کوئی تعلق نہیں اور نہ میرا ان سے کوئی تعلق ہے۔ نیز یہ کہ ایسے لوگ مجھ سے حوض کوثر پر آکر ملاقات نہ کر سکیں گے۔“

پھر قضا کے متعلق خصوصی ارشاد ان کے سامنے تھا کہ صرف وہ قاضی جنت میں جائے گا کہ عرف الحق قیقن بہ یعنی جس نے حق (یعنی قانون اسلامی کے صحیح منشا اور فریقین نزاع کے احوال) کو جانا اور دیانت داری سے اس کے متعلق فیصلہ کیا۔ دوسری طرف وہ شخص جس نے حق کو جانا مگر نجار فی الحکم فیصلہ دینے میں ظلم سے کام لیا، وہ دوزخ میں ڈالا جائے گا۔

ان پیارے وجوہ سے علمائے حق اور ائمہ صلحانے حکومت کے بچائے ہوئے دامن منصب میں قدم رکھنے سے انکار کر دیا اور دونوں طاقتوں میں بڑی بھاری اور لمبی کشمکش چلی۔ اس کشمکش کی وجہ سے اقتدار پر مسلسل ایسا دباؤ پڑا کہ اس کے ذریعے مطلق العنان اقتدار کے تخت آڑی ضمیر کے ساتھ کام کرنے کی کچھ نہ کچھ راہیں کھلیں۔ علاوہ انہیں دوسری طرف منصب فضل کے

۱۔ مسلمانوں کا نظم مملکت (عربی سے اردو) — از پروفیسر حسن ابراہیم حسن - ص ۳۱۵

۲۔ روایت کعب بن عجرہ — ترمذی و نسائی

۳۔ روایت بریرہ — ابو داؤد و ابن ماجہ۔

اندر سے بھی حق پسند قاضیوں نے عظیم الشان درجے کی لمبی جدوجہد حق اور ضمیر کو بچانے کے لیے جاری رکھی۔

ہم آئندہ قسط میں واقعاتی مواد سامنے لا کر یہ دکھائیں گے کہ مناصب سے باہر رہ کر اجتناب اور پریہیز کی روش کے تحت ارباب حق نے کیا کشمکش کی اور پھر ہم اس داخلی کشمکش کی اصل داستان عرض کریں گے جو محدود مناصب پر رہ کر مطلق العنان اقتدار کے خلاف علمائے حق نے جاری رکھی۔ نیز یہ کہ محدود مناصب کی دودھاری تلوار نے علمائے حق اور فضاۃ امانت عدا کے ہاتھوں میں آکر کیا کاٹ دکھائی اور دوسری طرف جب ضمیر کے کمزور اور جاہ پسند اعداء مفاد پرست لوگ آگے آئے تو پھر اسی تلوار نے مطلق العنان اقتدار کے ہاتھوں میں پہنچ کر کیا عبرت آفرین سماں پیدا کر دیا۔ (باقی)

پاکستان کا منقرض علمی، ادبی، دینی حریہ

مہفت روزہ شہاب لاہور

کوثر نیازی کی ادارت میں
تاریخ ۱۴ اگست ایک عظیم الشان

خاص منبر

پیش کر رہا ہے

روح پرور۔ وجد آور۔ انقلاب انگیز ساٹھ صفحات۔ نیا دلکش سرورق قیمت ایک

روپیہ سالانہ چندہ (نپدرہ روپے) بھجوانے والوں کو غیر مفت آج ہی براہ راست بھیجیں یا اپنی

ایجنسی سے پرچہ محفوظ کرالیں۔ بھارت میں ترسیل زر کا پتہ۔ مکتبہ احسانات۔ رام پور (یو۔ پی)۔